

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

Mgr Halina Aleksiejuk (mniszka Nikołaja). *Istota prawosławnego monastycyzmu*. Rozprawa doktorska napisana na Wydziale Teologicznym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej pod kierunkiem naukowym Metropolity prof. zw. dr. hab. Sawy (Hrycuniaka). Warszawa 2019 ss. 269 (komputeropis).

I. Ocena merytoryczna rozprawy

Autorka w swojej rozprawie skoncentrowała się na przedstawieniu szeregu zagadnień, które, w jej rozumieniu, pomocne są w zrozumieniu istoty prawosławnego monastycyzmu. Celem przeprowadzonych badań naukowych „było określenie powodów ideologicznych i teologicznych kryjących się za istnieniem prawosławnego monastycyzmu, sensu, to znaczy celu jaki mnisi pragną osiągnąć prowadząc specyficzny tryb życia, istoty, to znaczy tego, na czym tak naprawdę polega – z czym wiąże się w praktyce życie monastyczne, oraz specyfiki prawosławnego monastycyzmu” (s. 9). W nawiązaniu do wskazanego celu podjętej pracy naukowej mgr Halina Aleksiejuk dookreśliła, że jej intencją jest wykazanie, że prawosławny monastycyzm bazuje na biblijno-dogmatycznym nauczaniu Kościoła prawosławnego oraz stanowi „wierną realizację nauki ewangelicznej i dążenia do ostatecznego celu każdego chrześcijanina, to znaczy przeobcowienia” (s. 9). Aby dowieść tezy o oddziaływaniu środowiska monastycznego na Cerkiew, całe społeczeństwo oraz poszczególnych chrześcijan przebadła wybrane dzieła z literatury patrystycznej i ascetycznej. W odniesieniu do tak zarysowanego celu rozprawy został sformułowany problem badawczy jakim jest „istota, sens i specyfika prawosławnego monastycyzmu” (s. 9). Według Autorki życie monastyczne to rzeczywistość złożona, w ramach której poszczególne części składowe są między sobą powiązane i pozostające w związku zależności. W ramach tego związku współzależności wszystkiego, co się składa na życie monastyczne, należy wziąć pod uwagę: lokalizację danego ośrodka monastycznego, formę życia mnichów oraz sytuację egzystencjalną każdego z mnichów (por. s. 9). Główna teza rozprawy wymagała uwzględnienia dwóch założeń merytorycznych, a mianowicie: faktu, że pewne elementy życia monastycznego istniały w okresie powstawania zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu oraz przesłanki

antropologicznej, czyli faktu, że człowiek pomimo grzechu Pierwszych Rodziców, jest bytem dążącym do Boga, a w urzeczywistnieniu tego dążenia pomaga życie monastyczne (por. s. 9).

Rozprawa doktorska Mniszki Nikołai składa się ze *Wstępu* (s. 5-17), siedmiu rozdziałów (s. 18-242), *Zakończenia* (s. 243-246) i *Bibliografii* (s. 247-335). Ponadto, jest jeszcze krótkie *Streszczenie* (s. 266-267) i *Summary* (s. 268-269). Całokształt struktury pracy jest metodologicznie poprawny i przejrzysty. Autorka tworzyła strukturę pracy z przemyślaną koncepcją swego dzieła. Świadczą o tym wprowadzenia do wszystkich siedmiu rozdziałów (por. s. 18, 58, 93, 113, 129-130, 205-206, 224), zawierające uzasadnienie tematu przewodniego oraz sposobu opracowania podjętego zagadnienia. W zakończeniu każdego z rozdziałów jest podsumowanie zawierające syntetycznie przedstawione osiągnięcia badawcze (por. s. 56-57, 91-92, 111-112, 128, 203-204, 222-223, 242).

Wstęp został precyzyjnie przygotowany pod względem formalnym. Autorka, po wprowadzeniu w problematykę, wskazała w nim problem badawczy rozprawy, cel pracy, metodologię, literaturę źródłową oraz istotne – jej zdaniem – opracowania, a także strukturę pracy. Omawiając dotychczasowy stan badań Mniszka Nikołaja zaznaczyła, iż opublikowane w języku polskim książki i artykuły naukowe, które dotyczą monastycyzmu „skupiają się przeważnie na historii monasterów na terenie Polski” (s. 8). Jej zdaniem „Wyraźnie brak w języku polskim pozycji, które zaprezentowałyby monastycyzm prawosławny w sposób obszerny i systematyczny, w której dokonano by syntezy – wyboru z literatury patrystycznej i ascetycznej – z myślą o przedstawieniu integralnego obrazu. Uzmysłowanie sobie tego, skąd czerpie swe źródło – nie tylko historycznie, – jaki jest głęboki sens, cel i życie w monastycyzmie, wymaga przestudiowania ogromnej ilości dzieł z tej dziedziny, przedstawiających różne aspekty życia monastycznego.” (s. 8). Autorka podkreśla, że „Współczesna literatura omawiająca monastycyzm w sposób analityczny i jednocześnie na swój sposób apologetyczny nie została przetłumaczona na język polski” (s. 8). Ta teza mniszki Nikołai jest godna gruntowniejszej refleksji. Szkoda, że w przypisie nie podała ona przykładów dzieł, napisanych w językach obcych, które wnoszą analityczno-apologetyczne spojrzenie na monastycyzm prawosławny. Spośród polskich autorów, którzy prowadzą badania nad historią monastycyzmu i ośrodków monastycznych oraz istotą monastycyzmu, we *Wstępie*, zostali wskazani: bp dr hab. Andrzej Borkowski, abp Jakub (Kostiuczuk), bp dr hab. Warsonofiusz (Doroszkievicz), prof. dr hab. Antoni Mironowicz, dr Grzegorz Kupranowicz, ks. dr Włodzimierz Misijuk (autor monografii pt. *Przewodnictwo duchowe w monastycyzmie prawosławnym* – Lublin 2014) czy ś.p. o. dr Gabriel (Jerzy Giba). W naszym

kraju popularyzacja literatury hagiograficznej i monastycznej dokonuje się za sprawą tłumaczeń (głównie z języków: rosyjskiego i greckiego), które publikuje Wydawnictwo „Bratczyk”. W celach katechetycznych została przygotowana przez Mirosława Filimoniuka i Jerzego Kuźmiuka oraz wydana drukiem książka pt. *Monastycyzm: szkic historyczny: materiały pomocnicze z katechezy dla nauczycieli i uczniów gimnazjów i szkół pogimnazjalnych* (Białystok 2000). Zdaniem Doktorantki „Wyraźnie brak w języku polskim pozycji, które zaprezentowałyby monastycyzm prawosławny w sposób obszerny i systematyczny, w której dokonano by syntezy – wyboru z literatury patrystycznej i ascetycznej – z myślą o przedstawieniu integralnego obrazu.” (s. 8). Ów zauważalny brak monografii, w której zawarta byłaby synteza uwzględniająca odniesienie do literatury patrystycznej i dzieł ascetycznych zapewne zainspirował mniszkę Nikolaję do podjęcia badań nad istotą prawosławnego monastycyzmu. Już we *Wstępie* Autorka rozprawy napisała, że syntetyczne ujęcie tego wszystkiego, co składa się na istotę życia monastycznego „wymaga przestudiowania ogromnej ilości dzieł z tej dziedziny” (s. 8). Należy pochwalić Doktorantkę za odwagę. Choć miała świadomość, że przedstawienie monastycyzmu w sposób wielostronny nie jest możliwe w jednej pracy, to jednak podjęła się tego trudnego zadania, wymagającego syntezy wiedzy teologiczno-duchowej i historycznej. Z pewnością na ostateczny kształt wizji prawosławnego monastycyzmu miało również wpływ jej własne doświadczenie bycia prawosławną mniszką.

Pisząc rozprawę Autorka zastosowała metodę monograficzno-opisową oraz metodę historyczno-porównawczą. W swoich analizach uwzględniła również współczesną literaturę ascetyczno-religijną i materiał filmowy (por. s. 10). Do źródeł zaliczyła Pismo Święte oraz literaturę patrystyczną. Spośród wielu dzieł powstałych w okresie patrystycznym za szczególnie istotne dla rozważań o istocie monastycyzmu chrześcijaństwa wschodniego uznała twórczość teologiczno-ascetyczną: św. Bazylego Wielkiego, św. Grzegorza z Nyssy, św. Jana Kasjana, św. Makarego Egipskiego, św. Jana Klimaka, św. Teodora Studyty, Ewagriusza z Pontu, św. Symeona Nowego Teologa oraz *Apoftegmaty Ojców Pustyni* i niektóre z dzieł wchodzących w skład *Filokalii*. Z grupy dzieł, zaliczonych do opracowań wskazała na dziewiętnastowieczną monografię P.S. Kazanskiego, pt. *Istorija prawosławnogo monaszestwa na Wostokie* (1854, reprint 2000). Za całkowicie zasadne należy uznać wykorzystanie w pracy dzieł napisanych w językach: francuskim, rosyjskim i angielskich, napisanych przez współczesnych teologów chrześcijańskich.

W następujących po *Wstępie* siedmiu rozdziałach Autorka skupiła się na ukazaniu istotnych zagadnień pomocnych w ukazaniu istoty prawosławnego monastycyzmu.

W pierwszym rozdziale rozprawy została przedstawiona geneza i rozwój monastycyzmu. Punktem wyjścia są rozważania biblijne, dotyczące wybranych osób zarówno ze Starego, jak i Nowego Testamentu, gdyż stanowią one ponadczasową egzemplifikację postaw w życiu monastycznym oraz świadectwo pragnień ludzi dążących do bliskości z Bogiem. Następnie zostały przeanalizowane zasadnicze etapy rozwoju życia monastycznego na chrześcijańskim Wschodzie w układzie geograficzno-historycznym. Autorka omawia monastycyzm na terenach: Egiptu, Palestyny i Synaju, Syrii i Mezopotamii, w Konstantynopolu (w wiekach IV-VIII), Cesarstwie Bizantyńskim (w wiekach IX-XV), po upadku Konstantynopola (w 1453 r.) oraz monastycyzm na ziemiach słowiańskich.

W drugim rozdziale zostały ukazane biblijno-dogmatyczne podstawy monastycyzmu. Spośród wielu istotnych zagadnień antropologicznych Autorka wybrała cztery, które zapewne uznała za najbardziej istotne z doktrynalnego punktu widzenia. Wychodząc od faktu stworzenia człowieka na obraz i podobieństwo Boże, skupiła się na upadku pierwszych ludzi oraz jego konsekwencjach dla całej rasy ludzkiej. Przedstawiając istotę relacji człowieka z Bogiem Doktorantka odwołała się do rzeczywistości współdziałania (gr. *synergeia*) wolnej woli człowieka z łaską Bożą. W ostatnim, czwartym punkcie, tego rozdziału podjęła teologiczną refleksję nad kategorią przeobóstwienia (gr. *theosis*).

Rozdział trzeci stanowi wprowadzenie w istotę i zasadnicze wymiary duchowości prawosławnej. Po doprecyzowaniu samego pojęcia duchowości, Autorka opisała w syntetycznej formie takie zagadnienia, jak: życie chrześcijańskie w perspektywie chrystocentrycznej, rola monastycyzmu jako czynnika kształtującego duchowość prawosławną, paschalny i eschatologiczny wymiar duchowości prawosławnej oraz życie liturgiczne i posty. Ostatnie dwa punkty rozdziału trzeciego dotyczą postaw chrześcijańskich, które świadczą o dojrzałości duchowej a zarazem są niezbędne w codziennych zmaganiach duchowych. W pierwszym z nich znalazł się postulat urzeczywistniania pokornej miłości, aby służyć bliźnim, a w drugim punkcie zostało ukazane na czym polega wewnętrzna wolność człowieka otwartego na Boga i Jego dary.

W czwartym, bardzo krótkim rozdziale rozprawy Autorka bada zakresy pojęciowe ascezy i mistyki. W życiu monastycznym niezbędne są wysiłki ascetyczne, które określa się w teologii chrześcijaństwa wschodniego jako zmagania duchowe (cs. *podwigi*) oraz

kontemplacyjne otwarcie na Boga. Stąd też w prawosławiu wyróżnia się dwa etapy życia duchowego, a mianowicie: życie ascetyczne (gr. *praksis*) oraz doświadczenie mistyczno-kontemplacyjne (gr. *theoria*).

Piąty rozdział pt. *Właściwości życia monastycznego*, ma być pomocą w zrozumieniu bogactwa idei i praktyki monastycyzmu. Bycie mnichem czy mniszką wymaga wyrzeczenia się świata, trwania w stanie dziewictwa – czystości duchowej, jak również posłuszeństwa i rezygnacji z posiadania dóbr materialnych. W procesie otwierania się na Boga istotna jest ciągła asceza ciała poprzez posty, nocne czuwania, wykonywanie pokłonów i pracę rąk własnych. Wielkie znaczenie w formacji monastycznej ma uczestnictwo w nabożeństwach i Boskiej Liturgii oraz praktykowanie nieustannej modlitwy. Każdy mnich w szczególny sposób jest wezwany do walki z namiętnościami/pożądliwościami (gr. *pathi*), które pochodzą od złych duchów.

W szóstym rozdziale pracy zostały przedstawione trzy zasadnicze formy życia monastycznego, a więc: anachoretyzm, semi-anachoretyzm i cenobityzm. Wybór takiej, a nie innej formy życia mniszego wymaga dobrego rozpoznania swej drogi życiowej, w czym zazwyczaj bardzo pomocny jest ojciec duchowy.

Ostatni, siódmy rozdział monografii dotyczy roli monastycyzmu w życiu Kościoła prawosławnego. Autorka wskazała na cztery funkcje monasteru w tradycji chrześcijaństwa wschodniego. Monaster to przede wszystkim duchowy szpital, zarówno dla mnichów, jak i dla przybywających do niego pielgrzymów. Monaster jawi się również jako istotny autorytet w kwestiach wiary i moralności chrześcijańskiej. Monaster na różne sposoby oddziałuje na życie Cerkwi i społeczeństwa. Monaster jest szczególnym miejscem wzmożonej modlitwy i intensywnego życia liturgicznego.

W *Zakończeniu*, które jest podsumowującą częścią rozprawy, mniszka Nikołaja przedstawia główne wnioski z przeprowadzonych badań. Jej zamiarem było przedstawienie „ogólnego obrazu monastycyzmu jako całości” i w związku z tym sama postuluje, aby napisaną przez nią rozprawę należy traktować jedynie jako „zaczątek do szerszej dyskusji na temat monastycyzmu” (s. 246). Urzeczywistnione w rozprawie ukierunkowanie programu badawczego spowodowało bardzo pobieżne przedstawienie większości analizowanych problemów, co rodzi poczucie pewnego niedosytu. Sama Autorka jest tego w pełni świadoma. Napisała bowiem: „wiele kwestii zostało zasygnalizowanych zaledwie w wymiarze potrzebnym do prezentacji ruchu monastycznego, choć zasługują one na osobne opracowanie

i analizie” (s. 246). Za cenne należy uznać wskazanie kierunków dalszych badań nad monastycyzmem prawosławnym, a mianowicie kwestię porównania różnych jego form organizacyjnych w różnych regionach świata, jak również porównanie monastycyzmu prawosławnego z monastycyzmem rzymskokatolickim. Z pewnością, warto również byłoby gruntownie przebadać oddziaływanie monastycyzmu na Kościół prawosławny jako wspólnotę wierzących oraz na społeczeństwo. We współczesnym świecie bardzo przydatne byłyby studia nad istotą i formami ascezy monastycznej oraz wykorzystania ascetycznych zmagania duchowych w zwyczajnym życiu chrześcijańskim. (por. s. 246). Problematyka monastycyzmu jest bardzo rozległa. Zaproponowane przez Autorkę kierunki dalszych badań są w pełni zasadne.

Ogólnie podsumowując rozprawę należy wskazać, iż jest to dzieło wartościowe. Mniszka Nikołaja dokonała próby przybliżenia istoty monastycyzmu chrześcijaństwa wschodniego. Jej praca stanowi rodzaj wprowadzenia w złożoną problematykę rzeczywistości monastycznej, co wymagało od niej wiedzy historyczno-dogmatyczno-pastoralnej. Z punktu widzenia recenzenta rodzi się pytanie o to, w jakim stopniu analizy historyczno-dogmatyczno-duchowo-pastoralne przeprowadzone przez Autorkę są wystarczające dla dookreślenia istoty monastycyzmu prawosławnego. Czy nie należało jednak bardziej się skupić albo na problematyce historycznej, albo na problematyce teologiczno-ascetycznej w odniesieniu do monastycyzmu? Wybór mniejszej liczby problemów badawczych z pewnością zaowocowałby bardziej wnikliwymi analizami. W odniesieniu do tytułu pierwszego rozdziału (s. 18) pojawia się pytanie, dlaczego on nie został sformułowany: „Geneza i rozwój monastycyzmu”? W rozdziale drugim (s. 58-92), przedstawiającym biblijno-dogmatyczne podstawy monastycyzmu, zdaniem recenzenta, zabrakło odniesień chrystologicznych i pneumatologicznych. Wszak bez odniesienia do zbawczego dzieła Syna Bożego Jezusa Chrystusa (ze szczególnym wskazaniem na Jego Wcielenie, śmierć, Zmartwychwstanie) oraz do eklezjotwórczej i przemieniającej obecności Ducha Świętego trudno jest zrozumieć istotę współdziałania (gr. *synergeia*) łaski Bożej i wolnej woli człowieka oraz misterium przeobstwienia (gr. *theosis*). Choć obecne są w korpusie rozdziału drugiego odniesienia do Chrystusa i Ducha Świętego, to jednak ze spisu treści nie wynika, że dokonana się zasadnicza zmiana w kondycji ludzkiej w wyniku przyścia Boga na świat. W rozdziale trzecim, zatytułowanym *Duchowość prawosławna*, układ paragrafów nie jest do końca konsekwentny. Autorka słusznie rozpoczęła go od próby doprecyzowania pojęcia „duchowość” i wskazania na fakt, że życie chrześcijańskie jest życiem w Chrystusie. Jako logicznego przedłużenia

rozważań chrystologicznych należałoby się spodziewać kolejnego paragrafu o paschalnym i eschatologicznym wymiarze duchowości prawosławnej (por. 3.4, s. 102), a tymczasem w tekście pojawia się paragraf o roli monastycyzmu w procesie kształtowania duchowości prawosławnej (por. 3.3. s. 98). Zabrakło wyeksponowania roli Ducha Świętego w odniesieniu do duchowości prawosławnej. W pełni zasadne jest ukazanie związków pomiędzy duchowością prawosławną a życiem liturgicznym (3.5). Natomiast nie do końca wydaje się być logiczne wyeksponowanie znaczenia postów w odniesieniu do ogólnych rozważań o duchowości prawosławnej, zwłaszcza, że kwestie związane z postami pojawiają się w podpunkcie/paragrafie 5.5.1 (s. 175-177). Dlaczego w rozprawie nie zostały ukazane inne istotne cechy czy też rysy duchowości prawosławnej, jak np. że jest to rzeczywistość: biblijna, teologiczna, apofatyczna, trynitarna, maryjna, eklezjalna, terapeutyczna czy kosmiczna? W rozdziale czwartym, pt. *Prawosławna asceza i mistyka*, zostały omówione jeszcze dwie cechy duchowości prawosławnej, a mianowicie: ascetyczna i mistyczna. Czy nie należało rozdziału czwartego połączyć z rozdziałem trzecim, aby w kompleksowy sposób przedstawić istotne zagadnienia pomocne w ukazaniu, czym w swej istocie jest duchowość prawosławna? W odczuciu recenzenta sformułowanie tytułu punktu 4.2 – *Fenomen ascezy i mistyki w prawosławiu* (s. 114) nie jest w pełni adekwatny do jego treści. Desygnat pojęcia „fenomen” odnosi się do tego, co jest dane w poznaniu zmysłowym, a więc obrazy, dźwięki, zapachy, smaki (gr. *phainomenon* – obserwowany). Rozważania Autorki nie są jedynie prostą konstatacją zewnętrznego i zmysłowego postrzegania ascezy i mistyki w prawosławiu, lecz analizą teologiczno-duchowo-terapeutyczną.

II. Ocena formalna rozprawy

Rozprawa mgr Haliny Aleksiejuk (mniszki Nikołai) jest interesującym studium analityczno-historyczno-syntetycznym, napisanym zgodnie z zasadami metodologii pracy naukowej. Tok wywodów został przedstawiony w rzeczowym, precyzyjnym, komentującym języku z poprawnym użyciem terminologii teologicznej. Struktura pracy w ogólnym zarysie jest dobrze zaplanowana. Należało jednak treści składające się na poszczególne rozdziały przedstawić w formie mniejszych części składowych, a więc nie tylko punktów, ale i podpunktów/paragrafów (jak zostały podzielone punkty: 1.3 oraz 5.5). Każdy z rozdziałów rozpoczyna się wprowadzeniem a kończy podsumowaniem, zawierającym odkrycia z

analizowanych treści. Zdarzają się potknięcia stylistyczne i gramatyczne. W pracy nie ma konsekwencji w odniesieniu do pojęć greckich, albo są pisane czcionką grecką, albo w transliteracji. Technika zapisu bibliograficznego zasadniczo jest poprawna. Podział bibliografii na źródła (Pismo Święte i teksty liturgiczne), dzieła patrystyczne, zbiory literatury ascetycznej, dzieła autorów monastycznych i świętych, słowniki, leksykony i encyklopedie, literaturę przedmiotu, opracowania i netografię jest logiczny i uzasadniony. Autorka korzystała z wielu dzieł w językach: polskim, francuskim, angielskim i rosyjskim. Zdarza się, że w wykazie bibliograficznym niektóre rozdziały monografii czy artykuły naukowe nie mają podanych zakresów numerów stron.

Rozprawa Doktorantki stanowi dobrą podstawę do przygotowania kilku artykułów. Podniesione w recenzji wątpliwości i pytania i nie pomniejszają wartości pracy.

III. Wniosek końcowy

Krytyczny przegląd recenzowanej rozprawy pozwala stwierdzić, że stanowi ona dojrzałą pracę badawczą, ujawniającą sprawność metodologiczną i znaczne wartości merytoryczne. Autorka rozprawy w wystarczającym stopniu zrealizowała postawione przed sobą zadanie, wykazując się znajomością historii monastycyzmu chrześcijaństwa wschodniego oraz dogmatyki i duchowości prawosławnej. Z tych też powodów, z całym przekonaniem, stwierdzam, iż rozprawa mgr Haliny Aleksiejuk (mniszki Nikołai) spełnia wymogi stawiane tego rodzaju pracom naukowym i stawiam wniosek o kontynuowanie przewodu doktorskiego.

Lublin, 21 listopada 2019 r.

Kierownik Katedry
Teologii Prawosławnej

prof. dr hab. Krzysztof Leśniewski